

ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОГО ДОСВІДУ В КОНТЕКСТІ ДУХОВНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ РАНЬОГО МОДЕРНУ

У статті проведено аналіз соцініанського руху в Україні XVI–XVII ст. як феномену духовної культури, що поєднав у собі реформаційний раціоналізм, гуманістичну етику й богословське новаторство. Виявлено формування соцініанства у контексті релігійно-інтелектуальних трансформацій Речі Посполитої, окреслюючи його роль у становленні національної духовності, розвитку освіти, науки та книгодрукування. Установлено, що соцініанство інтерпретується як форма інтелектуальної релігійності, у якій віра й мислення постають взаємодоповнюючими вимірами духовного досвіду, зумовлюючи перехід від догматичного до етичного типу релігійної свідомості та зміщення акценту з інституційного посередництва на особистісне самопізнання й внутрішню моральну відповідальність віруючого. Визначено роль соцініанських осередків у поширенні європейських знань, у становленні наукового мислення та гуманістичної етики на теренах України.

Ключові слова: релігійний досвід, соцініанство, раціоналізм, релігійна свідомість, духовність, світогляд, релігійна практика, гуманізм.

Oleh Sokolovskyi

FORMATION OF RELIGIOUS EXPERIENCE IN THE CONTEXT OF SPIRITUAL TRANSFORMATIONS OF THE EARLY MODERN PERIOD

The article analyzes the Socinian movement in Ukraine in the 16th–17th centuries as a phenomenon of spiritual culture that combined reformation rationalism, humanistic ethics, and theological innovation. The formation of Socinianism in the context of religious and intellectual transformations of the Polish–Lithuanian Commonwealth is revealed, outlining its role in the formation of national spirituality, the development of education, science, and book printing. It is established that Socinianism is interpreted as a form of intellectual religiosity, in which faith and thinking become complementary dimensions of spiritual experience, causing a transition from a dogmatic to an ethical type of religious consciousness and a shift in emphasis from institutional mediation to personal self-knowledge and the inner moral responsibility of the believer. The role of Socinian centers in the dissemination of European knowledge, in the formation of scientific thinking and humanistic ethics in the territories of Ukraine is determined.

Keywords: religious experience, Socinianism, rationalism, religious consciousness, spirituality, worldview, religious practice, humanism.

Актуальність дослідження феномену соцініанства в Україні XVI–XVII ст. зумовлена не лише історико-культурними, а й епістемологічними, богословсько-філософськими та релігієзнавчими особливостями, які потребують нового осмислення в межах сучасної гуманітарної науки. Соцініанський рух виступає однією з найоригінальніших форм раціоналістично-гуманістичного християнства, у якому поєдналися риси біблійного гуманізму, етичного антропоцентризму, протестантської критики догматизму та ідеї духовної автономії людини.

Для українського релігійного контексту соцініанство мало особливе значення, оскільки воно стало каталізатором філософсько-богословських пошуків, що виходили за межі традиційних конфесійних рамок. На відміну від більшості реформаторських течій Заходу вітчизняне соцініанство розвивалося у поліетнічному та поліконфесійному середовищі, де православ'я, католицизм і протестантизм перебували у постійному діалозі й дискусії. Саме тому аналіз цього явища відкриває нові можливості для розуміння механізмів релігійного

синтезу, що сприяли становленню національної духовної ідентичності.

Соцініанський рух на українських землях не зводився до богословської полеміки. Він формував новий тип релігійної свідомості, орієнтований на поєднання віри та розуму, моральності та знання. У цьому сенсі він виступає важливим складником історії української філософії релігії, оскільки саме соцініанство започаткувало перехід від догматичної до рефлексивно-етичної моделі релігійного мислення. Не менш значущим є й те, що соцініанство створило підґрунтя для національного релігійного гуманізму, у межах якого християнська віра осмислювалася не як система незмінних догм, а як жива духовна практика, спрямована на розвиток особистості та суспільної моралі. У цьому контексті особливого значення набувають освітньо-просвітницька діяльність соцініанських шкіл, формування власної видавничої традиції, розвиток полемічної літератури й перекладацької справи, які засвідчують інституціоналізацію нового типу релігійної культури.

Сучасне релігієзнавство, переосмислюючи динаміку релігійних процесів ранньомодерної доби, потребує нового концептуального бачення соцініанського досвіду як складової частини європейської духовної спадщини. Його вивчення сприяє розумінню механізмів секуляризації релігійної свідомості, витоків толерантності, становлення релігійного плюралізму та формування морально-громадянської відповідальності у межах постсередньовічного світу.

Метою статті є релігієзнавче осмислення соцініанського руху в Україні XVI–XVII ст. як унікального явища духовної історії, що поєднало богословську реформу, гуманістичну етику та просвітницьку діяльність. Поставлена мета передбачає реалізацію таких завдань: виявити основні напрями інтелектуальної, культурно-освітньої та перекладацької діяльності унітаріїв; розкрити зміст їхніх богословських і соціально-філософських ідей; визначити місце українського соцініанства у ширшому контексті європейської релігійної думки.

Стан наукового розроблення проблеми. Проблематика соцініанства в Україні тривалий час залишалася на периферії історико-релігієзнавчих досліджень, оскільки її вивчення ускладнювали як конфесійні упередження, так і відсутність доступу до першоджерел. Перші узагальнення про антитринітарний рух містилися у працях О. Левицького, М. Костомарова, В. Антоновича, М. Грушевського, які розглядали його в контексті українського Ренесансу та Реформації. У XX ст. окремі аспекти теми досліджували І. Огієнко та П. Куліш, які акцентували увагу на культурно-освітніх наслідках соцініанського руху.

Сучасна українська релігієзнавча наука розглядає соцініанство як елемент вітчизняного духовного відродження, про що свідчать праці М. Поповича, А. Колодного, В. Любашенко, В. Нічика, Л. Филипович, П. Яроцького, у яких виявлено зв'язок унітарних ідей із розвитком української релігійної культури, освіти й національного самосвідомлення. Разом із тим системний аналіз богословських, філософських та культурологічних аспектів соцініанства залишається недостатнім, що зумовлює необхідність подальшого наукового осмислення цього феномена в межах інтегрованої парадигми філософії релігії, історії богословської думки та культурної антропології.

Дискусії та результати дослідження. Просвітницький вектор розвитку українського релігійного простору другої половини XVI ст. сприяв тому, що соцініанство посіло провідне місце серед альтернативних християнських течій, ставши одним з ідеологічних чинників національно-культурного відродження. Його філософсько-гуманістичні засади, зорієнтовані на раціональне осмислення віри,

моральну автономію особистості та ідею природного права, здобули підтримку з боку представників ренесансного гуманізму, які прагнули інтегрувати етичні принципи християнства у практичну площину суспільного життя. Соцініанські громади, виступаючи носіями нової культурно-антропологічної парадигми, отримали значну підтримку серед української шляхти та провідних родових династій, які бачили у їхніх ідеях підґрунтя для формування демократично-республіканського устрою та суспільної модернізації.

Водночас домінування двох цивілізаційних моделей, грецької та римської, мало амбівалентний вплив на розвиток української духовної культури. З одного боку, воно принесло неоціненне інтелектуальне багатство, корпус філософських понять, богословських традицій і культурних форм, що стали основою візантійського християнства, а з іншого – ця традиція мала характер культурної гегемонії, яка обмежувала самостійний розвиток української думки. Дослідники вважають, що велич і домінування візантійської культури обмежили формування української культурної традиції, яка, перебуваючи під сильним впливом Візантії, тривалий час не могла набути самостійності (Соколова, 2020, с. 51).

У середньовічний період візантійський релігійно-культурний вплив відіграв визначальну роль у формуванні духовних основ українського християнства, проте разом із цим спричинив появу асиметрії культурного обміну. Зневажливе ставлення візантійських можновладців і богословів до слов'янських народів призвело до відсутності писемних джерел, які могли б слугувати теологічним і літературним інструментом самовираження української інтелектуальної традиції. Цей дефіцит унеможлилював прийнятну полемічну відповідь західним і східним опонентам, які намагалися поширити свій конфесійний вплив на українських землях.

У кінці XVI – першій половині XVII ст. у духовному житті України розпочинається етап інтенсивного розвитку книгодрукування, освіти та літератури, що відбувався у контексті соціально-політичних і національних антагонізмів, зростання самосвідомості народів Речі Посполитої та їхнього прагнення до політичного суверенітету. Ці суперечності стали каталізатором релігійно-інтелектуального відродження українського суспільства. Натхнення духом свободи, культурна спільнота активно долучалася до процесів духовної емансипації. Важливе місце у цьому русі посідали антитринітарні осередки, передусім соцініанські, які розглядали освіту як засіб морального оновлення суспільства (Соколовський, 2025, с. 96).

Культурно-освітня діяльність антитринітаріїв в Україні проявилася у становленні системи

шкільництва, видавничій, перекладацькій, літературній і науковій роботі. Як зазначають дослідники, саме соцініани зробили значний внесок у введення шкільної освіти нового типу в українське культурне середовище другої половини XVI ст. (Lubieniecki, 1685, s. 357). Їхня педагогічна концепція ґрунтувалася на ідеї формування освіченої, морально зрілої та політично свідомої особистості, спроможної активно діяти у соціальному просторі. Навчальні заклади соцініан вирізнялися високим рівнем наукової підготовки, що перевищував рівень традиційних православних шкіл і відповідав практичним запитам суспільства Польсько-Литовської держави (Біднов, 1993, с. 49). Саме їхній освітній досвід став прикладом для реформаторів православної освіти, які прагнули модернізувати українські навчальні інституції, поєднавши національну духовність із гуманістичною освітньою парадигмою.

Соцініанські освітні осередки в Україні поряд з іншими протестантськими навчальними інституціями становили вагомий елемент конфесійно-просвітницького руху XVI–XVII ст., відзначаючись високим рівнем інтелектуальної організації та педагогічної культури. Дослідники підкреслюють, що саме із цих шкіл виходила значна частина української молоді, залученої до нового типу духовно-інтелектуального виховання (Савич, 1929, с. 57).

Найвідомішим навчальним центром цього напрямку стала Раківська академія, заснована 1602 р., яку в європейських інтелектуальних колах називали «Сарматськими Афінами». Вона репрезентувала синтез гуманістичної освіти та антитринітарної філософії, яка поєднувала віру з раціональним пізнанням. Значну частину студентства становили вихідці з України, нащадки шляхетських родів Чапличів-Шпановських, Немиричів, Любенецьких, Войнаровських, Гойських, Арцішевських, Суходольських та ін. (Історія релігії в Україні, 2002, с. 130).

Провідне місце у навчальному процесі посідали гуманітарні дисципліни, зокрема філологія, риторика, логіка, філософія та етика, що формували світогляд на засадах раціоналістичної моралі й інтелектуальної автономії. Велика увага приділялася вивченню мов: латинської (за підручником Батуріна Кордьєра та текстами Яна Амоса Каменського), польської (за граматику Петра Статоріуса-Стоїнського) та грецької (Нічик, 1990 с. 160). Ці дисципліни сприяли вихованню активних учасників політичного, дипломатичного та культурного життя, здатних інтегрувати духовно-етичні цінності в практику суспільного буття.

Викладання філософії та етики у Раківській академії мало не лише дидактичну, а й світоглядну функцію, воно формувало антропологічну культуру

особистості, зорієнтовану на моральну відповідальність і суспільну активність. Етичний курс ґрунтувався на підручнику Яна Крелля «Першооснови етики», який визначався філософським раціоналізмом і гуманістичною проблематикою (Соколовський, 2012, с. 97). Завдяки цьому навчальний заклад перетворився на своєрідний центр морально-інтелектуальної емансипації, що поєднував богословські засади з ранньомодерною філософією. Раківська школа проіснувала до 1638 р., коли рішенням Варшавського сейму її діяльність була припинена, що стало важким ударом по всій системі протестантської освіти у Східній Європі.

Після ліквідації академії частина соцініанських інтелектуалів перемістилася на Волинь, де рух дістав підтримку з боку представників місцевої аристократії Чапличів. У 1614 р. з ініціативи Юрія Федоровича Чаплича-Шпановського у містечку Киселик (Киселин) було засновано школу середнього типу, яка згодом трансформувалася у вищий навчальний заклад академічного рівня з богословським відділенням. Першим ректором став теолог і письменник Євстафій Кисіль, перекладач творів Томи Аквінського грецькою мовою (Lubieniecki, 1843, s. 277).

Упродовж 1638–1644 рр. Киселинська школа функціонувала як інтелектуальний осередок соцініанської теології, де здійснювалася підготовка проповідників та богословів. Серед її керівників були видатні теологи – Людвіг Голайзен, Петро Стегман і Теодор Симонід з Гольштінії (Lubieniecki, 1843, s. 277–278). Заклад прагнув утримати високий рівень академічної культури, розвиваючи методологічні принципи протестантського раціоналізму та релігійного гуманізму.

Паралельно з Киселинською функціонувала соцініанська школа в Берестечку Луцького повіту, яка постала на основі реорганізованої кальвіністської школи, заснованої Мартином Чапличем (Соколовський, 2011, 339). Подібні навчальні інституції демонстрували високий рівень організації навчального процесу, орієнтуючись на науково-просвітницькі та морально-етичні ідеали. Їхній вплив поширювався і на представників інших конфесій, зокрема кальвіністів, які, наслідуючи соцініанський приклад, реформували власні школи відповідно до нових освітніх і богословських стандартів. Унаслідок активних контактів та інтелектуальних взаємовпливів відбувалося переміщення наукових кадрів між протестантськими спільнотами. Значна кількість кальвіністських учених, зокрема Мартин Чехович, Іоан та Тома Фальконії, Симон Будний, приєднувалися до соцініанських закладів, сприяючи поширенню їхніх ідей і збагаченню українського духовно-інтелектуального простору.

У період між 1638–1644 рр. в українських землях діяла социніанська школа середнього типу в Березці, що належала маєтку Мартина Федоровича Чаплича-Шпановського. Ректором цього навчального осередку був письменник і богослов Йоахім Рупневський, один із найосвіченіших представників антитринітарного руху. Саме у цей час у Раківській академії було засновано філософське відділення, що знаменувало поступову еволюцію социніанської освіти до рівня системної теологічно-філософської школи.

Вагомого авторитету на початку XVII ст. набула Гоцанська школа, яка функціонувала до 1639 р. Її професорсько-педагогічний корпус вирізнявся високою інтелектуальною культурою та представницьким складом. Серед викладачів відомі імена Теофіла Молітора, Данила Дуроссіуса, Войтеха Коперіуса та доктора медицини Соломона Палюдіуса – постатей, які уособлювали синтез природничої та гуманітарної освіти (Любашенко, 1995, с. 140).

Неподалік від Гощі, у центрі маєтностей роду Сенют, містечку Ляхівці, у другому десятилітті XVII ст. постала ще одна социніанська школа під патронатом Павла-Криштофа Сенати, який перебував у родинних зв'язках з Юрієм Немиричем. Першим ректором закладу став Петро Моршковський, відомий протестантський теолог, письменник і публіцист, який поєднував педагогічну діяльність із розробленням теологічних проблем антитринітаризму.

Значне місце у релігійно-освітньому житті посідала також Хмельницька школа на Поділлі, заснована наприкінці XVI ст. братами Миколою та Самуелем Олесницькими. Першим ректором закладу був Християн Франкен, а серед його наступників – Войцех Каліш, Самуель Вольф, Станіслав Петріцій та Єжи Шоман, автор відомого социніанського катехізису (Історія релігії в Україні, 2002, с. 133). Освітня діяльність цього центру поєднувала богословське навчання з філософськими дисциплінами, сприяючи формуванню етично орієнтованої інтелігенції.

Характерною рисою социніанських шкіл була мобільність освітнього процесу, здобувачі мали змогу вільно переходити з одного навчального закладу до іншого, продовжуючи навчання без конфесійних обмежень. Толерантне ставлення до учнів різних віросповідань вирізняло социніанські інституції серед інших протестантських шкіл. У цих школах працювали не лише протестантські, а й світські науковці, письменники та гуманісти, що свідчить про інтерконфесійний характер социніанської освіти.

Вихованці социніанських шкіл як шляхетського, так і міщанського походження представляли різні

регіони Східної Європи, і чимало з них здобули визнання далеко за межами України. Як слушно зауважував О. Левицький, жодна інша релігійна течія не зробила стільки для розвитку освіти в українських землях, як социніани, серед яких налічувалося чимало вчених, пасторів і педагогів, які формували новий тип релігійного мислення (Левицький, 1882, с. 412).

Останній етап історії социніанства в Україні (40–60-ті роки XVII ст.) характеризувався поступом контрреформаційної реакції. Польська влада систематично обмежувала діяльність антитринітарних громад у Малій Польщі, Галичині та на Волині. Так, у 1638 р. була закрита Раківська школа, у 1644 р. – Киселинська, а 1647 р. постановою сеймового суду заборонено всі социніанські школи й друкарні в межах Речі Посполитої (Ogonowski, 1966, s. 43–44]. Із другої половини 1640-х років антисоциніанські репресії набули системного характеру, громади позбавляли храмів і майна, богословів переслідували, а багатьох послідовників змушували залишати межі Польсько-Литовської держави.

Таким чином, социніанська освітня система, що сформувалася в Україні у XVI–XVII ст., постала як унікальний феномен релігійно-інтелектуального гуманізму, який поєднав богословську раціональність із моральною автономією, толерантністю та ідеєю освіченої віри. Вона стала важливою складовою частиною національно-культурного руху, але через конфесійну нетерпимість і політичний тиск була зруйнована, залишивши, однак, глибокий слід у духовній історії українського народу.

У 40-х роках XVII ст. провідним ідейним натхненником та організатором социніанського руху в межах Речі Посполитої став Андрій Вишоватий, онук Фауста Социна, один із найавторитетніших теологів, публіцистів і просвітників антитринітарного напрямку. Здобувши освіту у Раківській академії та низці провідних європейських університетів, А. Вишоватий володів високим рівнем філософської культури й богословської ерудиції. Прагнучи створити новий центр інтелектуального життя, він переніс осереддя социніанства на Волинь і Київщину, розгорнувши активну діяльність із розбудови шкільництва та книгодрукування.

Упродовж кількох років Вишоватий мешкав у Пісках, Киселиці, Галичанах, Берестечку, систематично працюючи над створенням сприятливого культурно-релігійного ґрунту для поширення освітньої інфраструктури. У своїй діяльності він спирався на підтримку социніанської шляхти, яка володіла значними маєтностями у Побужжі, на Волині, Житомирщині та Київщині. Ці роди, серед яких особливо виокремлювалися Немиричі,

Чапличі, Гойські, Оріховські та Пшипковські, забезпечували матеріальну й інтелектуальну підтримку поширенню нових ідей (Tazbir, 1973, s. 27).

У 1643 р. Вишоватий на запрошення Юрія Немирича переїздить на Лівобережну Україну, оселяючись у його маєтку в Шершнях. Саме тут у другій половині 1640-х років формується потужна соцініанська громада, до складу якої входили представники відомих родів: Немиричі, Гойські, Суходольські, Бабинці та ін. Під духовним і організаційним проводом Вишоватого ця спільнота стає осередком релігійно-інтелектуальної діяльності, що поєднувала богословські дослідження, перекладацьку та видавничу практику. Він активно сприяв переїзду до України багатьох учених, викладачів і літераторів, які продовжили традиції Раківської академії у нових історичних умовах. Вони не лише створювали власні праці, а й розпочали підготовку до заснування місцевої друкарні, маючи на меті поширення релігійно-просвітницьких ідей українською та «руською» (староукраїнською) мовами. Питання про створення друкарні та переклад соцініанських богословських текстів було офіційно схвалено синодом у Рашкові 1655 р., який відбувався під головуванням Павла Моршковського, видатного теолога, публіциста й організатора освітніх осередків.

Таким чином, антитринітарна освітня система в Україні спиралася на розвинену західноєвропейську наукову традицію, поєднуючи гуманістичні принципи з національно-культурними особливостями поневолених народів Речі Посполитої. Соцініани не лише переймали досягнення європейської педагогіки, а й прагнули втілити у шкільній практиці морально-етичні ідеали, толерантність і духовну свободу, спираючись на народні традиції, звичаї та мову місцевого населення. Як зазначають дослідники, унітарні школи вирізнялися найвищим рівнем науково-освітньої підготовки серед навчальних закладів Речі Посполитої.

Особливий внесок у національно-культурне відродження здійснили соцініани в науковій і літературній сферах, розглядаючи інтелектуальну творчість як форму релігійного служіння. Їхня діяльність була зумовлена прагненням забезпечити гідну богословську полеміку з ідейними опонентами, як католиками, так і православними. У цей час поширення доктринального змісту нової віри набуло виняткового значення, адже провідниками антитринітарних ідей виступали видатні діячі культури, літератури й науки.

Оскільки антитринітаризм раннього періоду тісно взаємодіяв зі східноєвропейським реформаційно-гуманістичним рухом, літературна та наукова продукція соцініан відзначалася філософічністю, логічною послідовністю і полемічною

глибиною. Упродовж XVI–XVII ст. вони ініціювали випуск численних богословських і наукових праць, що виходили у протестантських друкарнях Речі Посполитої. У цей період протестантські видання кількісно переважали католицьку літературу, що свідчить про інтелектуальну активність реформаторських спільнот (Łukaszewicz, 1849, s. 417). Лише з Раківської друкарні, де працювали знані майстри О. Родецький та С. Стернацький, у 1602–1638 рр. вийшло понад 240 видань. Серед них були як богословські трактати, так і твори з філософії, педагогіки та етики. Завдяки зусиллям соцініан світ побачили також твори православного мислителя Х. Філалета, зокрема «Апокрисис» та «Ектезис», що мали на меті захист інтелектуальної автономії української культури.

На території України функціонували друкарні у Бересті та Венгрові, які стали важливими осередками формування протестантської книжкової культури. Їхня діяльність сприяла не лише поширенню релігійних ідей, а й становленню інтелектуальної публічності, у межах якої формувався новий тип мислителя – людина віри і розуму, для якої богослов'я, філософія й освіта постають як єдиний шлях духовного самоствердження.

Серед антитринітарного середовища Речі Посполитої спостерігалася особлива активність у сфері біблійних перекладів, що посідала важливе місце в їхній просвітницькій діяльності. Порівняно з іншими протестантськими течіями саме унітарії видали найбільшу кількість польськомовних перекладів Святого Письма, здійснених такими відомими богословами й літераторами, як Симон Будний, Мартин Чехович, Єжи Шоман, Ян Крелль, Йоганн Шліхтінг, Станіслав Пшипковський та ін. Як зазначає Г. Вільямс, у 50-х роках XVII ст. унітарії вели роботу над слов'яно-руським перекладом Нового Заповіту, який планували опублікувати на українських землях (Wagner, 1986, p. 113–114). Ця спроба свідчить про прагнення соцініан інкультуралізувати християнське знання, зробивши його доступним для слов'янського читача й заклавши основи перекладацької традиції, зорієнтованої на національну духовність.

Найвідомішим виданням соцініан став «Раківський катехізис», опублікований 1605 р. польською мовою. Це фундаментальний документ, який відображав догматичні засади соцініанського віровчення, поєднуючи раціоналістичний підхід до віри з ідеєю моральної самосвідомості. Завдяки популярності катехізис був перекладений кількома європейськими мовами, поширившись у Нідерландах, Англії, Німеччині та Швейцарії. Його структура віддзеркалювала богословську систему Фауста Социна, опрацьовану та доповнену Петром Стоїнським, Єжи Москоржевським, Валентином

Шмальцем, Єжи Вольтером, а також містила тексти Петра Гжегожа, Павла Гонезія, Єжи Шомана та інших авторів (Drzymała, 1963). Цей твір став своєрідним догматичним маніфестом соцініанського гуманізму, у якому віра розумілася як діяльний вияв розуму та совісті.

Особливе місце в історії духовного відродження східнослов'янських народів належить Симонові Будному, котрий залишив найзначнішу літературно-богословську спадщину серед антитринітаріїв. Його творчість відзначалася прагненням поєднати релігійний раціоналізм із критикою схоластичної теології, що виявилось у глибокому аналізі Святого Письма крізь призму розуму. Будний виступав проти догматичного буквализму, пропонуючи раціоналістичне тлумачення Біблії, засноване на історико-філологічному підході та етичній інтерпретації текстів.

Одним із його ключових творів став «Катехізис», який репрезентував жанр популярної богословської літератури доби Реформації. Як відзначають дослідники, саме цей жанр став важливим інструментом просвітницького впливу, адже катехізиси видавалися в межах усіх основних конфесій (Kamieniecki, 2002, s. 24). У власному «Катехізисі» Будний, спираючись на реформаційно-кальвіністські засади, запропонував нове бачення Церкви, віри, молитви й хрещення. Його позиція вирізнялася антиклерикальною риторикою та критикою обрядового формалізму як у католицизмі, так і в православ'ї. Він піддавав сумніву доцільність таких практик, як пости, шанування ікон, чернечі обітничі, трактуючи їх як пізні людські напашарування, які відмежовують від істинного змісту Євангелія. У своїх працях він послідовно доводив, що Святе Письмо не містить свідчень про культ ікон в апостольські часи, а поширені серед східнохристиянських народів перекази носять більш міфологічний, аніж історичний характер (Соколовський, 2011, с. 339–340).

В аспекті віровчення про святих Будний дотримувався принципу єдиного посередництва Бога, заперечуючи потребу у зверненнях до святих чи Богородиці. Він наголошував, що святі є звичайними людьми, тому молитви слід адресувати безпосередньо Богові. Культ Богородиці він уважав елементом народної побожності, який не має богословського обґрунтування. Поклоніння святим, за його переконанням, є порушенням монотеїстичного принципу і проявом духовної залежності людини від творіння, а не від Творця (Budny, 1959, s. 331).

Отже, Симон Будний постає не лише як видатний представник соцініанської думки, а й як попередник раціоналістичного християнства, у якому віра не суперечить розуму, а співвідноситься з ним

через моральну відповідальність і вільне осмислення істини. Його творчість стала одним із перших зразків інтелектуальної релігійної критики у Східній Європі, що відкрила новий етап у розвитку богословської думки, зорієнтованої на автономію совісті, духовний гуманізм і філософію свободи.

Вагоме місце у творчій спадщині Симона Будного займають його соціально-філософські та політико-етичні трактати, серед яких особливе значення має праця «Про світську владу». У ній мислитель розробляє концепцію суспільного порядку, що ґрунтується на ідеї опіки, відповідальності та морального служіння, котрі розглядаються як божественний принцип управління. У системі його уявлень влада і родина постають взаємопов'язаними структурами, у яких діють ті самі засади турботи, дисципліни та виховання. Будний наголошує, що урядовців слід шанувати як носіїв Божественного провидіння, а батьки повинні не лише забезпечувати дітей матеріально, а й виховувати їх духовно, навчати ремесел і працелюбності. У його концепції державного й рідинного ладу простежується патронально-клієнтарна модель соціальної етики, де кожен індивід – від міщанина до князя підпорядковується моральним законам відповідальності перед ближнім і Богом. Серед базових засад мислитель виділяє обов'язок батька виховувати дітей, господаря – навчати підлеглих, а влади – здійснювати правосуддя. Володар, за Будним, покликаний не лише дбати про суспільний порядок, а й підтримувати розвиток освіти та Церкви, карати «ідолослужителів», захищати мир, майно незаможних і справедливість у судочинстві (Біліченко, 2024, с. 189). Така модель державності має етично-релігійний характер, де функція влади мислиться не як домінування, а як служіння й опіка.

Розмірковуючи над методологією тлумачення Святого Письма, С. Будний звертається до традицій католицької та православної екзегези, проте аналізує їх критично. Він проводить паралелі між біблійними чудесами та вшануванням святих, роблячи висновок, що «час пророків і чудес уже минув», а тому сучасна людина повинна керуватися моральним наслідуванням Христа, а не очікуванням чудес. Водночас мислитель закликає повернутися до духу раннього християнства, коли віруючі мали право вільно обговорювати Слово Боже, розмірковувати над ним і спільно шукати істину (Біліченко, 2024, с. 189). На його переконання, саме неправильне тлумачення Писання зумовило появу хибних догматів та обрядових переконачень.

У своїх працях Будний демонструє порівняльно-філологічний підхід до Біблії, аналізуючи грецькі, латинські та єврейські переклади й виявляючи між

ними численні розбіжності. Ця аналітична робота підкреслює його прагнення до автентичності богословського знання, звільненого від інтерпретаційних нашарувань. Для його екзегетичного стилю характерний риторичний метод, що поєднує логічний аналіз зі структурою силогізму, перетворюючи коментар до Писання на форму раціональної богословської аргументації.

Висновки. Социніанство в Україні XVI–XVII ст. постає як унікальний феномен духовної, культурної та інтелектуальної історії, що поєднав у собі риси протестантського раціоналізму, гуманістичної етики й релігійного універсалізму. Його становлення відбулося в контексті загальноєвропейських реформаційних процесів, однак воно набуло власного східноєвропейського обличчя, зумовленого конфесійною багатоманітністю та особливостями національної духовної традиції. Социніанство в українському вимірі можна розглядати як місток між західноєвропейським протестантським гуманізмом і східнохристиянською традицією, який сприяв взаємопроникненню богословських ідей, філософських доктрин і культурних практик. Через рецепцію антитринітарної думки в православному середовищі, зокрема

в полемічній літературі кінця XVI – початку XVII ст., виявляється вплив социніанського раціоналізму на оновлення української духовної культури. У релігієзнавчій площині социніанство слід інтерпретувати як тип духовної реформації, який здійснив перехід від сакрально-інституційного до морально-екзистенційного розуміння віри. Воно заклало засади індивідуальної релігійності, у центрі якої – автономна совість, особисте прочитання Святого Письма, визнання рівності всіх людей перед Богом і розуміння віри як морального вибору.

Таким чином, социніанство в Україні стало віхою духовної модернізації, яка передувала формуванню національної інтелектуальної традиції та становленню модерного типу релігійного мислення. Його богословський раціоналізм, моральний універсалізм і культурно-гуманістичний потенціал забезпечили зв'язок між епохою Реформації та подальшими етапами розвитку української духовності. У цьому сенсі социніанство постає як одна з найважливіших сторінок історії української релігійної думки, що поєднала теологічну реформу, філософський розум і гуманістичну етику в єдину систему духовного самопізнання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Біднов, В. (1993). Школа та освіта на Україні. *Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича*. Київ: Либідь. С. 40–72.
- Біліченко, П. (2024). Морально-етичні засади формування особистості в поглядах Симона Будного. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серія: Педагогічні науки*, 3 (56). С. 187–193.
- Історія релігії в Україні: у 10-ти т. (2002). Київ: *Світ Знань*. Т. 5. 424 с.
- Левицкий, О. (1882). Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. *Киевская старина*, 6. С. 401–432.
- Любашенко, В. (1995). Історія протестантизму в Україні: курс лекцій. Львів: Просвіта. 350 с.
- Нічик, В. (1990). Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні XVI – початок XVII ст. Київ: Наукова думка. 384 с.
- Савич, А. (1929). Нариси з історії культурних рухів на Вкраїні й Білорусії в XVI–XVII ст. Київ: Всеукраїнська академія наук. 333 с.
- Соколова, А. (2020). Вплив культури Візантійської імперії на культуру країн Середньовічної Європи. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 33 (2). С. 49–56.
- Соколовський, О.Л. (2011). Просвітницький вектор раннього антитринітаризму. *Гілея: науковий вісник*, 46. С. 338–344.
- Соколовський, О.Л. (2025). Теоретико-методичні засади наукових досліджень процесів інституалізації релігійних організацій нового часу. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 53. С. 96–101.
- Соколовський, О.Л. (2012). Трансформація віровчення релігійного об'єднання польських братів у другій половині XVI ст. *Українська полоністика*, 9. С. 120–129.
- Budny, S. (1959). O przedniejszych wiary chrystyjanskiej artykulech (1576). *Literatura arianska w Polsce XVI wieku. Antologia*. S. 317–336.
- Drzymała, K. (1963). Bracia polscy zwani arianami *Studia Theologica Varsaviensia*. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/studia-theologica-varsaviensia/1963-tom-1-numer-2/studia_theologica_varsaviensia-r1963-t1-n2-s241-306.pdf
- Kamieniecki, J. (2002). Szymon Budny – zapomniana postać polskiej reformacji. Wrocław. 192 s.
- Lubieniecki, A. (1843). *Poloneutichia*. Lwów: Dr. J. Schnajdera. 252 s.
- Lubieniecki, S. (1685). *Historia Reformationis Polonicae*. Freistadt: B.w., 304 p.
- Łukaszewicz, J. (1849). *Historia szkół w Koronie i w Wielikim Księstwie Lietewskim: w 2 t. Poznań: Druk. Orendow. na Garbarach*. T.1. 844 s.

- Ogonowski, Z. (1966). Socynianizm a Oświecenie. Studia nad myślą filozoficzno-religijną arian w Polsce w XVII wieku. Warszawa. 261 s.
- Tazbir, J. (1973). Antytrinitaryzm na ziemiach ukraińskich w XVI wieku. *Z polskich studiów sławistycznych. Ser. 4: History of the Seventh International Congress of Slavists*. Warszawa: Wyd. Wars. Un-tu. S. 91–120.
- Wagner, R. (1986). Reformation und Orthodoxie in Ostmitteleuropa. Marburg: Westkrauz-Verlag. 283 p.

REFERENCES

- Bidnov, V. (1993). School and Education in Ukraine. *Ukrainian Culture: Lectures Edited by Dmytro Antonovych*. Kyiv: Lybid. P. 40–72.
- Bilichenko, P. (2024). Moral and Ethical Principles of Personality Formation in the Views of Symon Budny. *Bulletin of the Oleksandr Dovzhenko National Pedagogical University of Glukhiv. Series: Pedagogical Sciences*, 3 (56). P. 187–193.
- History of Religion in Ukraine: in 10 vols. (2002). Kyiv: Svit Znan. Vol. 5. Protestantism in Ukraine. Edited by P. Yarotskyi. 424 p.
- Levitsky, O. (1882). Socinianism in Poland and South-Western Rus in the 16th – 17th Centuries. *Kiev Antiquity*, 6. P. 401–432.
- Lyubashchenko, V. (1995). History of Protestantism in Ukraine: a course of lectures. Lviv: Prosvita. 350 p.
- Nichyk, V. (1990). Humanistic and Reformation Ideas in Ukraine in the 16th – Early 17th Centuries. Kyiv: Naukova Dumka. 384 p.
- Savych, A. (1929). Essays on the History of Cultural Movements in Ukraine and Belarus in the 16th – 17th Centuries. Kyiv: All-Ukrainian Academy of Sciences. 333 p.
- Sokolova, A. (2020). The Influence of the Culture of the Byzantine Empire on the Culture of the Countries of Medieval Europe. *Current Issues in the Humanities*, 33 (2). P. 49–56.
- Sokolovskiy, O.L. (2011). The educational vector of early anti-trinitarianism. *Gileya: scientific bulletin*, 46. P. 338–344.
- Sokolovskiy, O.L. (2025). Theoretical and methodological principles of scientific research into the processes of institutionalization of religious organizations in modern times. *Current problems of philosophy and sociology*, 53. P. 96–101.
- Sokolovskiy, O.L. (2012). Transformation of the doctrine of the religious association of the Polish brothers in the second half of the 16th century. *Ukrainian Polish Studies*, 9. P. 120–129.
- Budny, S. (1959). On the Most Important Articles of the Christian Faith (1576). *Arian Literature in 16th-Century Poland. Anthology*. P. 317–336.
- Drzymała, K. (1963). Polish Brethren Called Arians. *Studia Theologica Varsaviensia*. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/texts/studia-theologica-varsaviensia/1963-tom-1-numer-2/studia_theologica_varsaviensia-r1963-t1-n2-s241-306.pdf
- Kamieniecki, J. (2002). Szymon Budny – a Forgotten Figure of the Polish Reformation. Wrocław. 192 p.
- Lubieniecki, A. (1843). Poloneutichia. Lviv: Dr. J. Schnajdera. 252 p.
- Lubieniecki, S. (1685). Historia Reformationis Polonicae. Freistadt: B.w., 304 p.
- Łukaszewicz, J. (1849). History of schools in the Crown and the Grand Duchy of Lithuania: in 2 vols. Poznań: Druk. Orendow. na Garbarach. Vol. 1. 844 p.
- Ogonowski, Z. (1966). Socinianism and the Enlightenment. Studies on the philosophical and religious thought of the Arians in Poland in the 17th century. Warsaw. 261 p.
- Tazbir, J. (1973). Antitrinitarianism in the Ukrainian lands in the 16th century. *From Polish Slavic studies. Series 4: History of the Seventh International Congress of Slavists*. Warsaw: Wars. Un-tu Publishing House. P. 91–120.
- Wagner, R. (1986). Reformation und Orthodoxie in Ostmitteleuropa. Marburg: Westkrauz-Verlag. 283 p.

Стаття надійшла до редакції 09.10.2025

Стаття прийнята 29.10.2025

Статтю опубліковано 31.12.2025

